

УДК 378.015.31.04:005.95-051

ЮРІЙ ДЗЕКУН

Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНЬОГО МЕНЕДЖЕРА ДО УСПІШНОЇ ТВОРЧОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ В СЕРЕДОВИЩІ ЗВО

У статті розглядаються напрями впливу сучасного закладу вищої освіти на особистісно-професійний розвиток майбутнього менеджера як потенційно успішної особистості, здатної до конструктивної творчої самоорганізації, аналізуються соціальні ролі, виконання яких дозволяє студенту здобувати досвід конструктивного саморозвитку.

Ключові слова: студент, майбутній менеджер, заклад вищої освіти, особистісно-професійний саморозвиток, творчий потенціал

Вступ. У сучасному світі перед людиною розкривається безліч перспектив, пов'язаних із об'єктивними та суб'єктивними характеристиками її життєорганізації. І якщо перші визначаються, насамперед, тими можливостями, що їх відкриває перед своїми громадянами та чи інша держава або ж міждержавна спільнота, пов'язані з загальним рівнем життя, який, у свою чергу, також забезпечується зовнішніми по відношенню до окремої особистості процесами, то до других причетна насамперед сама людина, здатна так чи інакше впливати на них, регулювати обставини, у яких відбувається її самореалізація. У комплексному вияві це стосується, насамперед, професійної сфери, що для більшості молодих людей постає як втілення усвідомленого вибору того чи іншого напрямку докладання своїх зусиль, і водночас – як сукупність не повністю прогнозованих у своїх конкретних виявах складників професійного середовища, серед яких відзначаються особливою непередбачуваністю соціальні-психологічні аспекти професійної взаємодії, готовність до інноваційних трансформацій діяльності, ситуативні біфуркації, індивідуальна неготовність до певних професійних дій тощо. Професійна діяльність майбутнього менеджера тим більшою мірою потребує такої підготовки, оскільки в ній, як відзначають сучасні дослідники (Т. Глушман, 2016; А. Зобов, 2005 та ін.) саме особистісні аспекти виступають на передній план, зумовлюють досягнення оптимального результату.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблеми розвитку особистості як суб'єкта професійної творчості привертають сьогодні значну увагу дослідників. Тож проблеми розвитку творчого потенціалу студентів торкалися чимало вітчизняних учених (А. Брушлінський, В. Загвязинський, С. Максименко, В. Моляко, С. Яланська та ін.), розкриваючи психолого-педагогічні та організаційні засади цього процесу. Традиційно ці пошуки найчастіше стосувалися професійного становлення педагогів, проте в останні десятиріччя з'явилися роботи, що торкаються формування здатності до професійної творчості в майбутніх журналістів (М. Дяченко), офіцерів Державної прикордонної служби України (О. Діденко), фахівців-економістів (В. Горланчук, А. Зобов, М. Терещенко) та ін. Таке широке професійне поле показує, що попит на творчу особистість є нині досить високим, і розкриває значні перспективи щодо з'ясування можливостей вищої освіти стосовно творчого розвитку фахівців у певній сфері.

Мета нашої статті полягає в розкритті напрямів підготовки майбутнього менеджера до конструктивної самореалізації в період його навчання у вищій школі як передумови його подальшого професійного успіху.

Виклад основного матеріалу. Педагог вищого навчального закладу, відповідального перед особистістю і державою за якість професійної підготовки майбутнього фахівця, повинен звертати посилену увагу на особистісно-формувальні аспекти навчання, тим більше – навчання професійного. Адже саме професійна діяльність, її результативність та надані нею можливості для самореалізації, являють собою одну з найбільш значущих складових людської долі.

Аналіз спостережень за навчальною та позанавчальною діяльністю студентів економічних ЗВО дає підстави стверджувати, що одна з основних передумов розвитку здатності майбутнього менеджера до конструктивної творчої самореалізації закладена у комплексі властивостей його особистості, а саме: у наявності розвиненого творчого потенціалу; в достатній мобільності для його реалізації в повсякденній діяльності; у здатності до адекватного аналізу результатів цієї діяльності та проектуванні на цій основі подальших кроків до професійного та, загалом, життєвого успіху.

Як відзначають Н. Кордунова та Л. Потапчук, «активна участь у своєму житті, а не пасивне його прийняття дає особистості можливість рухатися вперед, самостійно розв'язувати життєво важливі питання» (Кордунова, Потапчук, 2015). Проте дійсність показує, що успішний саморух молоді людини зумовлений багатьма засадами, що потребують, у тім числі, й зовнішнього стимулювання, навчання, розвитку. Так, далеко не завжди вона спроможна створити життєздатні плани на майбутнє, спрогнозувати їхні ризики та варіанти

залежно від тих чи інших обставин, і, що найвагоміше, деталізувати власну роль у їхньому здійсненні. Набуття життєвого досвіду як один із чинників опанування нею компетенцій, необхідних для успішного життєтворення, часто є затратним у часі й тому пов'язане із незворотною втратою важливих можливостей; до того ж, аби досвід відігравав дійсно корисну роль у житті людини, необхідно, аби вона була здатна його належним чином осмислити і екстраполювати зроблені висновки на нові, змінені з часом умови свого життя, що буває далеко не завжди.

Слід зазначити, що сучасний світ дедалі більше зорієнтований на конструктивні самовияви достатньою мірою автономізованої особистості. Розширення перспектив, забезпечених не тільки і не стільки чинниками стартових умов, скільки характеристиками самої людини, є очевидним. Почасти це пов'язано з демократизацією стосунків, властивою суспільству в цивілізованих країнах, але ще більшою мірою – з мобільністю сучасного життя як середовища існування і самореалізації. Тому перед освітою і педагогікою як її науковою базою стоїть непросте завдання – формування особистості, здатної плідно заявити про себе у швидкозмінних обставинах, досягти успіху в якості суб'єкта самореалізації – як соціальної, так професійної. Це означає, насамперед, оснащення її певним психологічним інструментарієм, завдяки якому в свідомості людини кожна життєва ситуація постає як система чинників, що підвладна розумній трансформації і здатна забезпечити їй поступ до успіху.

Саме успіх як сукупність сприятливих обставин, що є в дійсності і сприймається людиною як результат її цілеспрямованих зусиль, бачиться потужним рушієм особистісного і професійного саморозвитку людини. Його значення розглядається нами в трьох часових площинах: для закріплення вдалого досвіду в минулому, для осмислення значущих якостей ситуації, що склалася нині і для визначення перспектив власного зростання на майбутнє.

Проблема життєвої успішності суб'єкта має в своїй основі низку питань, що їх намагаються вирішити фахівці у сфері філософії, педагогіки, психології, менеджменту та інших гуманітарних наук (В. Бадрак, С. Мадді, А. Маслоу, М. Козлов та ін.). У контексті наших наукових досліджень викликають інтерес, зокрема, темпоральні етапи та відповідні їм параметри формування успішної особистості, і насамперед – можливості (і обов'язки) щодо цього закладу вищої освіти. Адже, як зазначає Ж. Вірна, «кожен етап людського життя має свої плюси і мінуси, які необхідно свідомо враховувати, щоб мати можливість і взяти від життя, і повернути йому якомога більше і щоб, не переймаючись швидкоплинністю молодості, вміти оцінювати і використовувати переваги, які дає людині кожен віковий період» (Вірна, 2017, с. 10).

У професійному плані успіх часто пов'язується з кар'єрою. Так, дослідження Л. Воронько показали, що «відповідно до ціннісних установок державного службовця, в основі побудови його кар'єри лежить індивідуально усвідомлена позиція і поведінка індивіда, що пов'язані з баченням особистості свого трудового майбутнього, творчого розвитку, шляхів професійного зростання та просування по службі». Вченими наголошується, що «загальний кар'єрний настрій державних службовців достатньо високий: кожний другий висловив бажання зайняти вищий посадовий щабель. Це бажання характерніше для службовців, які орієнтовані власне на кар'єру (68%) і які прагнуть реалізувати себе в управлінні (61%). Після досягнення 50 років бажання службового просування реєструється у кожного третього, що, як вважають дослідники, є також достатньо високим кар'єрним настроєм». Викликає тривогу науковців те, що «найбільша незадоволеність невідповідністю своїх службових можливостей вимогам посади спостерігається серед молодих службовців» (Воронько, 2017).

Остання обставина свідчить, що значна кількість випускників вишів, які приходять на робоче місце, перебувають під впливом певних стереотипів, руйнування яких сприймається як своєрідна драма чи, принаймні, значна неприємність. Як показало експрес-інтерв'ювання 62 студентів 3-4 курсів, що здобувають вищу економічну освіту, у гіпотетичній ситуації «Я відчуваю, що вже за кілька місяців робота за фахом мене розчарувала» близько 45 % опитаних обрали варіант «Постараюся знайти краще місце роботи», понад 25% – «Поміняю професію», і лише майже 30% студентів шукають причину в собі й обирають власну адаптацію до ситуації як спосіб поліпшення останньої.

У конкретних умовах кожен із наведених варіантів може виявитися оптимальним, у тім числі й перші два, проте тривожить те, що тільки третина з опитаної молоді налаштована на активну життєтворчість, а решта обирає пошук блага вже наявного, створеного кимось. Проте такий шлях не можна визнати перспективним, насамперед, через досить високу ймовірність того, що найвиграшніші для конкретної людини обставини праці як плід її уяви можуть не існувати в принципі, а по-друге – що сама вона не налаштована на об'єктивний самоаналіз і докладання зусиль, які спроможні зробити її успішною з мінімальною залежністю від зовнішніх обставин.

Таким чином, для періоду підготовки майбутнього менеджера в економічному ЗВО, поруч із здобуттям визначених компетентностей, є важливим сформувати активну позицію щодо розвитку своїх професійних можливостей, що дало б змогу не лише продуктивно вплинути на вирішення професійних завдань, а й на власний саморозвиток як творчого, свідомого в своїх цілях і завданнях суб'єкта професійної діяльності.

Підготовка фахівців, що мають, насамперед, споживацьке ставлення до майбутньої професії, не можна вважати раціональною з різних точок зору. Тому для вищої школи є актуальним «формування діяльної,

духовно багатой особистості, яка здатна творчо розв'язувати безліч різноманітних нагальних проблем, конструктивно працювати в динамічних умовах життя» (Назаренко, 2018). В зоні уваги мають перебувати не лише вузькопрофесійні якості майбутнього працівника, а й його особистість, з акцентуванням на розвитку творчого потенціалу, який позиціонується як інтегруюча якість особистості, що характеризує міру її можливостей ставити і вирішувати нові завдання у сфері її діяльності, яка має суспільне значення (там само).

Освітнє середовище навчального закладу в його сучасному вигляді являє собою систему обставин, у яких молода людина отримує змогу для самореалізації. Умовно їх можна розділити на кілька груп:

- навчальні обставини. Їхня особистісно-розвивальна роль полягає в саморозкритті студента як суб'єкта навчальної діяльності. Таке саморозкриття традиційно має три вектори вияву: *власне академічний*, тобто, пов'язаний із вирішенням майбутнім фахівцем завдань, визначених освітньо-професійною програмою, зафіксований засобами навчального контролю відповідно до прийнятих у ЗВО критеріїв; *особистісно-академічний*, що відображає рівень домагань студента і співвідношення цього рівня з офіційно констатованими академічними успіхами; *соціально-академічний*, що виступає мірилом особистих академічних успіхів студента на тлі визнаних у найближчому соціумі досягнень, визначає його внутрішню роль у навчальному колективі;

- позанавчальні обставини. Вони складаються внаслідок того, що сучасний ЗВО розкриває для студента чимало напрямів особистісної самореалізації, які безпосередньо не стосуються навчальної діяльності. Сьогодні це не лише заняття мистецького чи спортивного змісту, а й участь у студентському самоврядуванні, у волонтерській діяльності, у соціальних проектах, що здійснюються у закладі (назвемо цей вектор самовияву *суспільним*); інший, *побутовий* вектор самовияву пов'язаний із тим, що значна частина студентів проживає у студмістечку ЗВО, створює там собі певний імідж, бере участь у благоустрої і підтриманні доброго санітарного та естетичного гуртожитку та прилеглої території, власної кімнати. Стосунки, що складаються з іншими студентами, здатність конструктивно вирішувати проблеми та конфлікти студентського співжиття є важливим соціальним чинником формування особистості майбутнього менеджера, не лише тлом для виявлення його базових якостей, таких, як гуманність, порядність, чесність, а й дає поштовх до віднайдення таких рішень, які б дозволили не поступатися особистісними принципами навіть там, де ситуація цьому сприяє;

- широкі соціальні обставини, пов'язані, зокрема, із тим, що студенти закладу вищої освіти є мешканцями міста – культурного центру, з певним обсягом дозвіллевих пропозицій, з досить бурхливим громадським життям. Відповідно, вибудовуються такі вектори самовияву, як *культурно-розвивальний*, *повсякденно-дозвіллевий* та *громадсько-активний*.

Окреслення перелічених векторів дозволяє визначити перелік соціальних ролей, що їх перманентно виконує майбутній спеціаліст, перебуваючи у статусі студента. До них можуть додаватися інші – пов'язані з тимчасовою зміною статусу (студент-практикант, учасник внутрішньоуніверситетського, міжуніверситетського чи загальноміського проекту та ін.), або ж зумовлені індивідуальними захопленнями, паранавчальною професійною та іншою трудовою діяльністю тощо. Щодо останньої, то вона заслуговує на окрему увагу через своє значне поширення і безпосередню причетність до структурування не лише позанавчального, а й навчального часу. Адже у листі Мінсоцполітики від 25.07.2014 р. №301/13/116-14 щодо прийняття на роботу студентів, зокрема, зазначено, що трудовим законодавством не передбачено обмежень щодо поєднання студентами вишів, у тому числі тими, які навчаються за денною (очною) формою навчання, роботи і навчання. Тому установа має право приймати на роботу таких працівників, у тому числі й на умовах повного робочого дня, що істотно обмежує інші способи взаємодії майбутнього фахівця з середовищем ЗВО не лише в поза навчальний, а часом і в навчальний час. Добре це чи погано? Відповідь на це питання не може бути однозначною. Залежно від навчальної вмотивованості студента, такий стан речей може як зумовлювати граничну відірваність студента від навчального процесу, так і сприяти творчій оптимізації ситуації, що склалася, за рахунок пошуку прийнятних способів самоменеджменту того, хто навчається.

Однак основні вектори розподілу активності ми окреслили досить вичерпно. І якщо перше коло обставин – академічне – у більшості ЗВО розроблене, зазвичай, цілком кваліфіковано, перебуває в зоні різнорівневого моніторингу – як безпосереднього, так і опосередкованого, шляхом контролю методичної сторони вкладання адміністрацією університету, то друге і третє сьогодні певною мірою знаходяться в полі зору кураторів академічних груп, проте цього явно недостатньо.

Йдеться не тільки й не стільки про контроль за цими сторонами студентського життя, скільки про їхню конструктивізацію – озброєння молодих людей уміннями глибокого аналізу власної поведінки, її форм з точки зору тих цілей, які студент ставить перед собою. Зазвичай, юнаки і дівчата студентського віку повинні вже досить успішно вибудовувати причинно-наслідкові зв'язки, аналізуючи ті чи інші соціальні ситуації, проте в дійсності доводиться досить часто стикатися з запізнаним розумінням, коли наявні негативні наслідки бачаться з правильних, але не задіяних раніше позицій.

Таким чином, ми знову повертаємося до проблеми трьох часових площин у процесі особистісного саморозвитку, що стосуються досвіду, адекватного аналізу реальності й проектування подальшого успіху. Вище говорилося про ситуацію, коли здобутий досвід супроводжується цінними висновками. Ми мали на

увазі оптимальний її варіант – коли в цьому досвіді закріплюються позитивні здобутки, тобто ситуація, в якій студент намагався прийняти оптимальне рішення, знайшла вирішення зі знаком +, виступає свідченням особистісного успіху. Але в студентському віці важливий досвід часто набувається й через вирішення зі знаком –, коли одним із «супутників» досвіду виступає прийняте раніше хибне рішення із супутніми йому негативними наслідками, що, в свою чергу, може істотно вплинути на особистісний зміст набутого досвіду.

Висновки. Чим далі студент стоїть від найбільш регламентованих обставин своєї діяльності (тобто, власне навчання), тим більшою мірою актуалізується його здатність до творчої самоорганізації і тим істотношою є об'єктивна потреба в підтримці конструктивного та гальмуванні деструктивного підходу до неї. Основним суб'єктом такої підтримки/гальмування є сам майбутній фахівець, проте на цьому етапі свого становлення він ще не повністю здатен самотужки виконувати цю функцію. Одним із головних завдань вищої школи як особистісно-формульовального середовища є створення широкої системи заходів, у ході яких студент набував би достатнього соціального та квазіпрофесійного досвіду, причому, саме досвіду успішного, такого, що став би підґрунтям для прийняття ним рішень, адекватних щодо власних намірів і можливостей, та забезпечував високий рівень мотивації для розширення зони власного успіху.

Подальшим напрямом досліджень бачиться вивчення ролі студентського самоврядування в розширенні можливостей для творчої самореалізації студентів – майбутніх менеджерів у період навчання у ЗВО.

Список використаних джерел

- Вірна Ж. Утвердження в житті: основні ознаки і принципи / Ж. Вірна // Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (15 трав. 2017 р.) = Abstract IV International Scientific & Practical Internet Conference (May 15, 2017) / за заг. ред. Л. В. Засєкіної, А. В. Кульчицької. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2017. – С. 7-10.
- Воронько Л. Успішна кар'єра державного службовця: сутність, умови та фактори побудови / Л. Воронько. – [Інтернет-ресурс]. – Реж. доступу <http://academy.gov.ua/ej/ej17/PDF/23.pdf>
- Глушман Т. Компоненти професійної культури майбутнього менеджера організацій / Т. Глушман // ScienceRise: Pedagogical Education. – 2016. – №5. – С. 8-13.
- Зобов А. М. Бизнес-образование: новые подходы к формированию личности менеджера [Текст] / А. М. Зобов // Дополнительное профессиональное образование. – 2005. – № 5. – С. 1–4.
- Кордунова Н. Психологічні особливості життєвих планів і перспектив сучасної молоді / Н. Кордунова, Л. Потапчук. – [Інтернет-ресурс]. – Реж. доступу <http://www.inforum.in.ua/conferences/15/19/117>
- Назаренко І. Творчий потенціал особистості: зміст та структура / І. Назаренко // Матеріали ХІУ Міжнародної інтернет-конференції «Advanced technologies of science and education» (19-21 квітня 2018 року) – [Інтернет-ресурс]. – Реж. доступу <http://intkonf.org/nazarenko-im-tvorchiy-potentsial-osobistosti-zmist-ta-struktura/>

References

- Virna Zh. Utverdzheniia v zhytti: osnovni oznaky i pryntsyipy / Zh. Virna // Osobystist i suspilstvo: metodolohiia ta praktyka suchasnoi psykholohii : materialy IV Mizhnar. nauk.-prakt. internet-konf. (15 trav. 2017 r.) = Abstract IV International Scientific & Practical Internet Conference (May 15, 2017) / za zah. red. L. V. Zasiiekinoi, A. V. Kulchytskoi. – Lutsk : PP Ivaniuk V. P., 2017. – S. 7-10.
- Voronko L. Uspishna kariiera derzhavnoho sluzhbovtisia: sutnist, umovy ta faktory pobudovy / L. Voronko. – [Internet-resurs]. – Rezh. dostupu <http://academy.gov.ua/ej/ej17/PDF/23.pdf>
- Hlushman T. Komponenty profesiinoi kultury maibutnoho menezhjera orhanizatsii / T. Hlushman // ScienceRise: Pedagogical Education. – 2016. – №5. – S. 8-13.
- Zobov A. M. Byznes-obrazovanye: novyye podkhody k formirovaniyu lychnosti menezhjera [Tekst] / A. M. Zobov // Dopolnytelnoe professyonalnoe obrazovanye. – 2005. – № 5. – S. 1–4.
- Kordunova N. Psykholohichni osoblyvosti zhyttievyykh planiv i perspektiv suchasnoi molodi / N. Kordunova, L. Potapchuk. – [Internet-resurs]. – Rezh. dostupu <http://www.inforum.in.ua/conferences/15/19/117>
- Nazarenko I. Tvorchiy potentsial osobystosti: zmist ta struktura / I. Nazarenko // Materialy KhIU Mizhnarodnoi internet-konferentsii «Advanced technologies of science and education» (19-21 kvitnia 2018 roku) – [Internet-resurs]. – Rezh. dostupu <http://intkonf.org/nazarenko-im-tvorchiy-potentsial-osobistosti-zmist-ta-struktura/>

DZEKUN YU.

Higher Educational Institution Ukoopspilka Poltava University of Economics and Trade, Poltava, Ukraine

PREPARATION OF THE FUTURE MANAGER FOR SUCCESSFUL CREATIVE SELF-REALIZATION IN THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION

The article deals with the directions of the influence of a modern institution of higher education on the personal and professional development of the future manager as a potentially successful personality capable of constructive creative self-

organization, analyzing social roles, the implementation of which allows the student to gain experience in constructive self-development.

One of the main tasks of the higher school as a person-formation environment is the creation of a broad system of events in which the student would acquire sufficient social and quasi-professional experience, and, it is the experience of successful, that would become the basis for making decisions that are adequate to their own intentions and opportunities, and provided a high level of motivation to expand its own success zone.

Key words: student, future manager, institution of higher education, personal and professional self-development, creative potential.

Стаття надійшла до редакції 11.03.2018 р.

УДК 37 [(477) (092): 37(4)]: 37.017.4

ІРИНА ДЗЮБЕНКО

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ІДЕЇ А. МАКАРЕНКА ЩОДО ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ УЧНІВ ТА ЇХ УПРОВАДЖЕННЯ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті аналізується проблема формування громадянськості учнів. Мотивується необхідність збереження почуття національної гордості, посилення патріотичних настроїв учнівської молоді, формування громадянина, освіченого у правовому, суспільному та політичному полі. Характеризуються основні виховні напрями країн Європейського союзу, з якими Україна має стійкі взаємостунки і партнерські відносини. Категорія «громадянськість» конкретизується у педагогічному і соціально-педагогічному аспектах.

Ключові слова: громадянськість, громадянська активність, демократія, патріотизм, А. С. Макаренко, країни Європейського союзу.

Розбудова сучасної України як правової, демократичної, соціально-орієнтованої держави та створення громадянського суспільства органічно пов'язані з реформуванням системи освіти на гуманістичних засадах, визначенням нової стратегії виховання як багатокомпонентної та багатовекторної системи, яка великою мірою формує майбутній розвиток Української держави.

На сучасному етапі розвитку України гостро відчувається брак громадянської свідомості шкільної молоді, недостатньої обізнаності щодо основ демократичного громадянства, важливості та дієвості інститутів прав людини, верховенства права та ролі молоді у цих процесах.

Важливу роль відіграє питання формування громадянина, його громадянської культури, освіченості у правовому, суспільному та політичному полі. Гостро постає проблема збереження почуття національної гордості та посилення патріотичних настроїв учнівської молоді.

Мета статті – розглянути відповідний вітчизняний педагогічний досвід та досвід провідних демократичних країн, зокрема країн Європейського союзу щодо ефективного процесу формування громадянськості учня як суб'єкта громадянського суспільства, громадянина-патріота України, що діє на основі національних та європейських цінностей.

Основними пріоритетами державної політики в галузі освіти в Законах України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2016), «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2000), «Концепції Загальнодержавної цільової програми патріотичного виховання громадян на 2013-2017 рр.» (2015), «Концепції громадянської освіти та виховання в Україні» (2017), «Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді» (2015), «Національній доктрині розвитку освіти», Постанови Верховної Ради України «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015), «Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 рр.», «Концепції Нової української школи» (2017) та інших законодавчих і нормативно-правових документах визначено виховання громадянськості й любові до Вітчизни як важливих якостей майбутніх громадян.

У працях вітчизняних і зарубіжних фундаторів освіти знайшли своє відображення різні аспекти проблеми формування громадянськості учнів (А. Адлер, І. Беха, Г. Ващенко, К. Вейнберга, Р. Вудса, К. Джанга,